

S.S.MƏMMƏDOVA

müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏTNİN YARANMASINDA TƏKRARLARIN ROLU

Açar sözlər: təkrarlar, sintaqma, leksik vahidlər, mətn elementləri, konnektorlar

Ключевые слова: повторы, синтаксис, лексические единицы, текстовые элементы, коннекторы

Key words: repetitions, syntax, lexical units, text elements, connectors

Məlumdur ki, mətnin yaranmasında təkrarlar böyük rol oynayır. Mətnə özünü göstərən təkrarlar spesifik bir sistem yaradır. Başqa sözlə desək, mətnə təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür və özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə xidmət edir. Təkrar qapalılıq xüsusiyyətinə malik olub, mətnin daxili vahidi kimi fəaliyyət göstərir. Mətnə isə qapanma olmaya da bilər, daha dəqiq desək, onda qapanma açıq və ya gizli şəkildə baş verir. Qapanmanın gizli olması faktı üstünlük təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkrar kimi bütöv cümlə strukturu özünü göstərə bilər. Yəni, bütöv cümlə təkrar olunarkən mətn daxilində təbii şəkildə həmin cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və təbii şəkildə cümlənin struktur dəyəri azalır. V.V.Vinoqradov belə hesab edir ki, hətta bütöv cümlə sintaqma kimi çıxış edə bilər, belə olduqda biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birliyin komponenti və ya məna hissəsi kimi götürürük (3, s.124). Digər vacib məqam ondan ibarətdir ki, mətnə elə hissələr olur ki, onun özünəməxsus duyulmuş nöqtələrində məhz cümlənin təkrarı daha effektiv rol oynayır. Bu duyulmuş nöqtələrinin komponentlərini bir-birinə bağlamaq ehtiyacı zamanı söz birləşməsindən və ya ayrı-ayrı sözlərdənsə, cümlədən istifadə etmək daha vacib olur (1, s. 236).

Mətnin yaranmasında bir sıra leksik vahidlər iştirak edir, lakin qeyd edək ki, eyni mətnə təkrar edilən leksik vahidlər situasiyadan asılı olaraq bəzən mübtəda, bəzən tamamlıq və s. olur:

İsmin təkrarı ilə mətnin formalaşması. Məsələn,

Gün vurub balıqları qurutmuşdu. Bayaقدan yekə görünən balıqlar indi balacalaşmışdılar, büzüşmüşdülər. Yəqin, ona görə belə idi ki, balıqlar sudan çıxanda hələ ölməmişdilər. Ürəkləri, ciyərləri sağıydı. İndi isə onları keçirmişdi haça ağaca, bir-bir götürüb qoyurdu imisti torpağa və sığallaya-sığallaya sayırdı. Balıqları əlində o qədər gəzdirmişdi ki, yulğun kollarına dəyməkdən pulları tökülmüşdü və elə bil döyülmüşdülər.

Göründüyü kimi, kiçik bir mətnə *balıq* sözü dörd dəfə təkrar olunmuşdur və mətnin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Mətnə isimlərin təkrarı leksik münasibətləri təmin edir, yəni, mətnin semantik sahəsində leksik münasibətlər formalaşır. Həmin münasibətlər mətnin məzmununu açır, hadisənin başlanması və sona yetməsinə təmin edir.

İngilis dilində digər bir nümunəyə nəzər salaq.

I saw the door of his house open and Edward in person emerge. You know, of course, that Immanuel Kant was in the habit of taking his daily walk at a certain hour and when once he came out of his house an hour earlier than usual they turned pale.

Mətn daxilində ismin təkrarı mənanı açmaq üçün gərəkli vasitəyə çevrilir. Bəzən məna bu yolla şəxələnir, parametrləri genişlənir.

Əvəzliyin təkrarı ilə mətnin formalaşması. Mətn mənanın açılması prosesində formalaşır. Mənanın açılmasında işarə əvəzlilikləri mühüm rol oynayır. Mətn daxilində işarə əvəzlilikləri həm təkrar olunur, həm də əvəzlik aid olduğu sözlə birlikdə təkrarlanır. Məsələn:

I saw Edward hurrying toward me. He carried neither cane nor gloves. He wore his working coat, a venerable garment in black alpaca and a wide awake hat. He did not see me and the suspicion flashed across my mind that he did not want to.

Müqayisə olunan dillərdə işarə əvəzlilikləri çox maraqlı semantik xüsusiyyətlərə malikdir. İşarə əvəzlilikləri cümlə və mətnlərdə deytik məna yaxın əşyalara işarə edir. İngilis dilində “this”, Azərbaycan dilində “bu” yaxın əşyaların göstəricisi kimi çıxış edir. İşarə əvəzlilikləri həmin dillərin mətnlərində iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir. Bir tərəfdən, sintaktik funksiyanı təmin edir, o biri tərəfdən isə cümlədə aktual üzvlənmənin reallaşmasına kömək edir. İşarə əvəzliyinin deytik mənası yaxınlıqda yerləşən əşyalara münasibətdə meydana çıxır. Bu cür işarə əvəzlilikləri dialoji nitq üçün xarakterikdir. Nümunələri nəzərdən keçirək:

“Kim götürüb bu kitabı?” — Bu kitabı? — Bu kitabı Sərxan götürüb.

V.Dressler aktual üzvlənmə və mətnin yaranması imkanlarından danışarkən göstərir ki, mətni təşkil edən cümlələr əlaqə vasitələrinin konnektorlarıdır. Buraya anafora, katafora, leksik təkrarlar, deytik sözlər və s. aid edilir.

Mətnə işarə əvəzliliklərinin işlənməsində kataforik funksiya təkrar edilən quruluşun zəncirindən asılıdır. Mətnə əsas kataforik quruluş iki elementdən – antesedentdən (öndə gələn söz, söz birləşməsi və ya cümlə) və təkrardan ibarətdir. Mətnə antesedent və təkrar isimlə ifadə olunur. Mətnin birinci cümləsində “bir” sözü, ikinci cümləsində isə “o” işarə əvəzliyi təkrar edilən ismə aid olur, belə kataforik əlaqə mətni düzəldir.

Sifətin təkrarı ilə mətnin formalaşması. Mətn daxilində sifət aid olduğu sözlə yanaşı təkrarlanır və mətnin daxili elementlərini bir-birinə bağlayır. Bu tip mətnlərin inkişafı bütövdən hissələrə doğru gedir. İzahetmə, dəqiqləşdirmə belə mətnləri xarakterizə edir. Məsələn,

Böyük qardaş Davud barədə çox danışdı, çox təriflədi onu, öz ailəsi adından, bu qəsəbənin az qala yarısından çoxunu təşkil eləyən əqrəbası adından minnətdarlıq elədi ona və dedi ki, başqa millətdə olsaydı, xilas elədiyinin qohum-əqrəbasından yaqin ki, bir mükafat, hədiyyə umardı, bəlkə də, lap dili ilə istəyərdi. Böyük qardaş onun igidliyini, mərdliyini lap ala buluda qaldırdı, hələ üstəlik qol-qabırğasını sındırsa da, mərdlik, xeyirxahlıq barədə kimdənsə eşitdiyi bir şeir də dedi.

İndi isə ingilis dilində digər olan aşağıdakı nümunəni nəzərdən keçirək.

He was a large, fat, blond man, with a fleshy white face, pale, blue eyes, and greying fair hair. He generally wore a pale blue tie to bring out the colour of his eyes. He spoke in a low, even voice, with an apt choice of words.

Sayın təkrarı ilə mətnin formalaşması. Qeyd edək ki, cümlələrin mətnə düzgün üzvlənməsi və qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi söylənilən fikrin düzgün başa düşülməsinə kömək edir. Say və ona aid olan sözün mətnə təkrarı belə bir funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn,

Bizim Gülnar bacımızın indi beş qardaşı var. Özü də çox gözəl təsadüfdür ki, biz dördümüz də neftçiyik, beşinci qardaşımız da neftçiliyi özünə peşə seçib, baxmayaraq ki, dənizçi də ola bilərdi. Ancaq beşinci qardaşımız, bizim eləmədiyimiz, bəlkə də, eləyə bilmədiyimiz, daha böyük fədakarlıq eləyib. Öz həyatını təhlükəyə atıb bacımızı ölümün pəncəsindən qoparıb.

İndi isə ingilis dilində olan belə bir nümunəni nəzərdən keçirək.

His wife was left without a penny. His two sons, two daughters, lads of twenty and twentyone, were in the coal business, but that, too, was involved in the general ruin.

Feilin təkrarı ilə mətnin formalaşması. Feilin eksplisit təkrarı mətni sintaqmatik planda formalaşdırır. Eyni mətnə işlənən feillər qarşılaşır, aktuallaşaraq cümlələr arasında sintaktik-semantik münasibətləri təmin edir.

When at last he pulled through, the doctors said that he must go, into the country, and since he was still extremely weak insisted that a nurse should go with him. Mr. Trafford wanted him to go to Bournemouth so that she could run down for weekends and see that everything was well with him, but Driffield had a fancy for Cornwall, and the doctors agreed that the mild airs of Penzance would suit him.

Azərbaycan dilində digər bir nümunəyə baxaq.

Nübar arvad beləcə çox söylədi, o, işin sonrasından qorxurdu. Qorxurdu ki, Baladayı camaatın pıçıpıçından hürküüb nişanı geri götürsün, sonra mərəkə “ərəb elə qan düşə”.

Hər iki mətndə ağlamağın, qorxmağın, düşünməyin səbəbi eyni feillərin təkrarı ilə aydınlaşır, səbəb münasibətləri göstərilir. Eyni feillərin bir-birindən intonasiya ilə ayrılması mətni bir-birinə tematik-rematik baxımdan bağlayır.

Bu cür mətnlərin birinci cümləsində fikir açıqlanmışdır. İkinci cümlədə birinci cümlədə olan feilin təkrarı ilə xətti bağlılıq yaranır, məna ortaya çıxır.

Söz birləşmələrinin təkrarı ilə mətnin formalaşması. Təkrarın mətnyaratma funksiyası özünü söz birləşmələrində də göstərir. Söz birləşmələri mətndə aktuallaşaraq təkrar olunur, mətndəki cümlələri bir-birinə bağlayır. Məsələn,

Yazın o vaxtları ki, Abşeron bağlarında gilənarlar çiçəklərini töküdü, nar ağacları isə təzəcə çiçək açırdı, xına rənginə boyanırdı. Yazın o vaxtları ki, külək şam ağaclarının limon tozunu eyvanın taxta döşəməsinə səpirdi və səhər eyvana çıxıb evə qayıdanda otağın taxta döşəməsinə ləpir düşürdü.

Verilən nümunədən görüldüyü kimi, mətnin təşkilində əsas aparıcı vahid “Yazın o vaxtları” söz birləşməsidir. Həmin söz birləşməsi mətnin məzmununun açılmasında iştirak edir. Açılan məzmun isə zamanla bağlıdır.

Qeyd edək ki, mətn cümlələrin sistemi əsasında qurulur. Bu sistemə cümlələrin təkrarı da daxildir. Mətndə cümlələrin təkrarı isə mənanın təşkil olunmasına xidmət göstərir. Bəzi mətnlərdə onu təşkil edən cümlələr təkrar edilir və aktuallaşır, bu isə mətndə olan mikrostrukturların birliyi hesab edilir (4, s. 104)

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, təkrar çox vaxt üslubi vasitə kimi qəbul edilsə də, söyləmin kommunikativ qüvvəsini gücləndirmək üçün gah yanaşı, gah sonrakı cümlədə və yaxud ardıcıl olaraq mətn daxilində işləyə bilər. Təkrarların mətndə işlədilməsi söyləmin tərkibində semantik mənanı qüvvətləndirməkdir. Məlumatın nüvəsi kimi ekspressivlik bildirən təkrarlar şəxs, əşya və ya fikrin intensivliyini və müqayisəsini də ön plana çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаев К.М. Лингвистика текста. Баку, 1984
2. Abdullayev Ə. Мətn və Diskurs. Bakı, 2011
3. Виноградов В.В. Вопросы синтаксиса современного языка. Москва, 1970
4. Марова Н. Актуальное членение и анализ текста. Москва, 1989.

С.С.Мамедова

Роль повторов в формировании текста на английском и азербайджанском языках *Резюме*

Известно, что повторы играют важную роль в формировании текста как на английском, так и на азербайджанском языках. Повторы в тексте создают определенную систему. Иными словами, в тексте можно встретить различные структурные типы повторов, и независимо от своей структурной сложности или простоты повтор служит принципиальной целостности текста. Хотя повтор часто рассматривается как стилистический инструмент, его можно использовать либо рядом, в следующем предложении, либо последовательно в тексте, чтобы усилить

коммуникативную силу речи. Использование повторов в тексте заключается в усилении смыслового значения предложения.

S.S.Mammadova

**The role of repetitions in the formation of the text
in the English and Azerbaijani languages**

Summary

It is known that repetitions play an important role in the formation of the text both in the Azerbaijani and English languages. Repetitions in the text create a certain system. In other words, various structural types of repetitions can be found in the text, and regardless of its structural complexity or simplicity, the repetition serves as the fundamental integrity of the text. While repetition is often seen as a stylistic tool, it can be used either side by side, in the next sentence, or sequentially in a text to enhance the communicative power of speech. The use of repetitions in the text is to enhance the semantic meaning of the sentence.

Rəyçi: filol.e.n., dos. R.Şabanov

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2022